

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Iolo Morganwg a Cherdd yr Eos ar Lan Elái (Rhan 2)

Fel y nodwyd yn y golofn hon yn rhifyn mis Ebrill, er bod Iolo Morganwg yn fardd mawr ac yn feistr ar y canu caeth a'r canu rhydd fel ei gilydd, cuddiwyd ei fawredd i gryn raddau am iddo briodoli llawer o'i gerddi i feirdd eraill er mwyn creu gorffennol barddol gwych i'w Forgannwg hoff. Cystal, yn wir, oedd ei waith ffugio a'i allu fel bardd fel na ddatgelwyd y twyll am ryw gan mlynedd ar ôl marw Iolo yn 1826; ac er ymdrechion nifer o ysgolheigion galluog, ni lwyddwyd hyd heddiw i wahaniaethu'n llwyr rhwng y gwir a'r gau.

Un o gerddi hyfrytaf Iolo yw un y mae'n honni iddi gael ei chanu yn 1660 gan Dafydd Gibwn o Sain Ffagan. Cerdd ydyw lle y mae 'mab ifanc' yn gofyn i eos fynd yn negesydd serch at ferch yn Nhyllgoed, ac arwydd o ragoriaeth y gerdd yw'r ffaith fod Thomas Parry wedi ei chynnwys (dan enw Iolo) yn yr *Oxford Book of Welsh Verse* (1962).

Cerdd synhwyrus, ramantaidd ydyw, ac yn debyg iawn o ran ei naws a'i mater i'r rhan fwyaf o'r cerddi eraill sydd yn *Cerddi Rhydd Iolo Morganwg*, y casgliad o 95 o'i gerddi yn y mesurau rhydd a olygwyd gan P. J. Donovan yn 1980. Trewir y nodyn rhamantaidd o'r dechrau'n deg. Fel y gwelwn o'r geiriau agoriadol, 'A minnau', cerdd yn y person cyntaf ydyw. Ynndi cawn lanc yn adrodd fel y bu'n crwydro'n unig wrtho'i hun yn ymyl coed ger afon Elái ar noson braf o Fai, wedi ymgolli yn ei fyfyrddodau ac yn glaf o gariad, pan glyw aderyn yn canu'n swynol ac yn llawen o lwyn cyfagos.

Gwyddwn mai prydydd yw'r llanc oddi wrth bennill

olaf y gerdd. Roedd yn arfer cyffredin mewn cerddi rhydd o'r 17eg ganrif i'r bardd ddweud rhywbeth amdano ei hun tua diwedd y gerdd, ac mae Iolo yn dilyn y confensiwn hwnnw yn y gerdd hon, gan ddatgan mai 'mab ifanc yn San Ffagan o brydydd diddan dwys' a'i canodd. Mae Iolo hefyd wedi ychwanegu nodyn yn ei gopi llawysgrif o'r gerdd sy'n honni mai 'Dafydd Gibwn ai cant 1660'.

Un o'r anawsterau mawr wrth geisio nithio'r gwir oddi wrth y gau yng ngwaith Iolo yw bod hedyn o wir yn aml iawn wrth wraidd ei ffugiadau. Nid yw'n syndod gweld Iolo'n gosod y gerdd hon yn Sain Ffagan, oherwydd mae ei gerddi rhydd yn gyffredinol wedi eu lleoli ym Morgannwg neu yn mynegi hiraeth amdani: 'Gwladforgan lle'm ganed, ni welaf d'anwyled.' Ond mae rheswm penodol gan Iolo dros leoli 'Dafydd Gibwn' yn Sain Ffagan, oherwydd roedd gan hen deulu bonheddig 'y Gibyniaid Gwirion', fel y'u gelwir gan Iolo yn un o'i lawysgrifau, gysylltiadau agos â'r ardal honno.

Rhoddai aelodau o'r teulu hwnnw groeso i'r beirdd. Mae marwnad wedi goroesi gan Risiart ap Rhys Brydydd (*fl.* c. 1485–1515), tad y pencerdd Lewys Morgannwg, i Hywel Gibwn o Gefn-tre-baen (Pentrebaen erbyn heddiw); ac un arall o'r teulu oedd y cyfreithiwr John Gibbon, a ddechreuodd godi Castell Sain Ffagan (y plasty Elisabethaidd uwchlaw afon Elái sydd bellach yn rhan o'r Amgueddfa Werin) yn ail hanner yr 16eg ganrif.

Ym Mai byr ei nosau y mae'r bardd yn rhodio ger afon Elái. Mis Mai yw mis cynta'r haf, ac fel y cawn ein hatgoffa gan Saunders Lewis yn ei ddrama *Siwan*, diwrnod o ddathlu a dawnsio oedd diwrnod cynta'r mis,

Llun : Wikipedia

Calan Mai (neu Glamai), diwrnod y cariadon. Roedd lolo yn amlwg yn gwirioni ar fis Mai, oherwydd mae llawer o'i gerddi yn cyfeirio at y mis hwnnw; a chawn ein hatgoffa ynddynt o ganu afieithus Dafydd ap Gwilym i serch ac i fyd natur, ac i fis Mai yn benodol – mis y mae Dafydd yn ei bersonoli fel 'cyfaill cariad ac adar' yn ei gywydd 'Mis Mai a Mis Ionawr'.

Mae gan Ddafydd ap Gwilym nifer o gerddi sy'n sôn am anfon llatai, neu negesydd serch. Carw sy'n mynd yn llatai mewn un cywydd, a'r gwynt mewn cywydd arall, ond adar yw'r negeswyr serch yng ngherddi Dafydd gan mwyaf. Lluniodd lolo yntau nifer o gerddi llatai, ac mae'r gerdd hon gan 'Ddafydd Gibwn' yn un ohonynt, oherwydd yng nghorff y gerdd mae'r bardd yn adrodd sgwrs rhyngddo ac eos, lle y mae'n gofyn i'r aderyn fynd ar frys drosto at ferch yn Nhyllgoed i fynegi'r galar sydd yn ei galon oherwydd ei gariad tuag ati.

Mae'n amlwg fod lolo'r bardd wedi ei gyfareddu gan fyd natur, ac nid lleiaf gan adar. Mae ei gerddi'n llawn sôn am y 'teg adar tew goedydd yn llawn eu llawenydd'. Mewn un gerdd latai, mae'n gofyn i gynifer â phump ohonynt fynd yn negesydd drosto: y fwyalch, y fronfraith, yr hedydd, y gog a'r eos. Ond o'r holl adar amrywiol sy'n cael eu henwi yn ei waith, ac nid yn ei gerddi llatai yn unig o bell ffordd, ni chrybwyllir yr un aderyn yn amlach, hyd y gwelaf, na'r 'eos bêr ei sain', y

'loyw farddes twf irddail heb ail iddi'n bod'.

Dyma a ddywed *Geiriadur Prifysgol Cymru* o dan y gair 'eos': 'Aderyn bychan llwyd ymfudol sy'n dod i Brydain yn gynnar ym mis Mai, gan fynychu'r iseldiroedd coediog a chanu'n beraidd hyd yn nyfnder nos.' Nid yw'n syndod, felly, fod lolo wrth ei fodd o glywed yr eos, rhwng y ffaith ei bod yn arwydd o ddyfodiad mis Mai a hyfrydwch ei sain – a'i chân beraidd, wrth gwrs, a arweiniodd at gyffelybu beirdd a chantorion i'r eos: dyna Dafydd ap Gwilym, er enghraifft, yn cael ei alw'n 'Eos Dyfed', ac yn nes o dipyn at ein dyddiau ni, dyna'r canwr gwerin Saesneg o Fro Gŵyr, Phil Tanner (1862–1950), yn cael yr enw 'the Gower Nightingale'.

Dywed *Geiriadur Prifysgol Cymru* ymhellach am yr eos: 'prin ac anghyffredin yw ei ymweliadau â Chymru.' Dyna, mae'n siŵr, sy'n cyfrif am absenoldeb pennod ar yr eos yn *Llyfr Adar (Adar Cymru)*, y gyfrol ddifyr honno a gyhoeddwyd yn 1907 gan y naturiaethwr brwd a'r llenor dawnus, Richard Morgan o Dal-y-bont (Ceredigion) a Llanarmon-yn-lâl, a chyfrol sy'n cynnwys lluniau lliw hyfryd o waith Archibald Thorburn ac Eliza Turck. Ond os gellir dibynnu ar dystiolaeth cerddi lolo Morganwg, ymddengys nad oedd prinder eosiaid ym Mro Morgannwg tua diwedd y 18fed ganrif!

(*I'w barhau*)